

Boekbesprekingen

Legêne, Susan. *De bagage van Blomhoff en van Breugel. Japan, Java, Tripoli en Suriname in de negentiende-eeuwse Nederlandse cultuur van het imperialisme.* Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen, 1998; 468 p., talrijke ill.; ISBN 9068 322 77 x; f 59,-.

In de relatie met anderen leert men zichzelf kennen. Het is een even eenvoudig als behartenswaardig uitgangspunt, zowel voor wie op zoek is naar zijn eigen identiteit als voor een onderzoeker van de eigen cultuur. Zo heeft de komst gedurende de afgelopen decennia van talrijke nieuwe Nederlanders, en van degenen die deze status nastreven, het zicht op wat 'typisch Nederlands' heet verscherpt. Door gedragingen, gewoonten, denkbeelden van nieuwkomers als 'anders' te bestempelen creëert men impliciet of expliciet een zelfbeeld. Soms wordt wel eens vergeten dat het contact tussen Nederlanders en mensen met een andere culturele achtergrond niet van vandaag of gisteren dateert, maar al een eeuwenlange geschiedenis heeft. Aan de kennis van deze geschiedenis heeft Susan Legêne met haar fraaie dissertatie een bijdrage willen leveren.

Zij heeft daarin een bijzondere invalshoek gekozen. Het gaat haar om de 'menselijke maat' in de ontmoeting van Nederlanders met andere culturen; om de ervaringen, gevoelens van angst en onzekerheid en de gedachten van concrete individuen tijdens hun verblijf overzee en na terugkomst in patria. Haar ontdekking dat verschillende leden – drie broers en hun zwager – van dezelfde aristocratische familie in de eerste decennia van de negentiende eeuw enige tijd in buiten-Europese gebieden vertoefd hebben, bood haar de gelegenheid om deze biografische aanpak te realiseren. Jan Cock Blomhoff woonde als koopman enkele jaren op Decima in Japan, zijn zwager Jan Eliza van Breugel was militair en bestuursambtenaar op Java, diens

broer Jacques voer als marineofficier op de Middellandse Zee en was later consul in Tripoli en de derde broer Gaspar van Breugel verbleef als plantage-eigenaar enige maanden in Suriname. Het leggen van verbanden valt met recht te beschouwen als de volgehouden drijfveer achter haar onderzoek. Niet alleen stelt zij stelselmatig de relatie aan de orde tussen haar hoofdpersonen en 'de anderen', zij brengt ook de ervaringen van ieder van hen in de verschillende delen van de wereld in onderling verband. Bovendien heeft zij met bewonderenswaardige speurzinnigheid de collecties die zij mee terug naar Nederland namen en die vervolgens in verschillende musea een plaats vonden denkbeeldig weer verenigd en deze op hun beurt weer gerelateerd aan hun papieren nalatenschap, die eveneens verspreid is over diverse archieven.

Onder deze schriftelijke bronnen wordt, afgezien van talrijke losse stukken zoals brieven en toelichtingen bij voorwerpen, de belangrijkste plaats ingenomen door: Jan Cock Blomhoffs manuscriptverslag (1818) van zijn hofreis naar Edo, Gaspar van Breugels boek *Dagverhaal* (1842) over zijn verblijf in Suriname samen met de handschriftversie waarop het gebaseerd is, maar waarvan het op significante plaatsen afwijkt, en de herinneringen (1875) van de echtgenote van Jacques van Breugel aan hun jaren in Tripoli, bezorgd door haar schoonzoon M.A. Perk. Van Jan Eliza van Breugel is alleen een in 1823 gepubliceerde handleiding bij de beoefening van het Maleis bewaard. Maar indirect valt iets van zijn ervaringen te vernemen in de herinneringen van zijn broers. Deze schriftelijke bronnen, aangevuld met geschriften van tijdgenoten en vakliteratuur over de betreffende gebieden, worden gelezen op dezelfde combinerende wijze als eerder genoemd, namelijk in constante dialoog met andere typen bronnen als schilderijen en materiële objecten.

Op grond van al dit materiaal wordt in het vierde hoofdstuk getiteld 'Europeaan in den vreemde',

ter dat dit stilzwijgen, bewust of niet, er juist toe diende om de moeizaam verworven zekerheden, zowel over de eigen cultuur als de daardoor gelegitimeerde koloniale praktijken, vast te houden. Pas na 1848 zou daarin verandering komen en ontstond er meer ruimte voor discussie en kritiek.

Deze conclusies zijn alleszins aannemelijk op grond van het geanalyseerde materiaal en vormen een waardevolle bijdrage tot de kennis van de cultuur van de eerste helft van de negentiende eeuw. Toch wordt de biografische benadering wel erg opgerekt. Vanuit de hoofdpersonen trekt de auteur weliswaar wijde cirkels, maar tot waar deze zich precies uitstrekken blijft enigszins onduidelijk. De vraag hoe de conclusies zich verhouden tot een meer systematische analyse van verschillende deelaspecten van het contact met niet-westerse culturen zou in verder onderzoek aan de orde kunnen komen. Geluiden vanuit andere maatschappelijke kringen dan het gegoede milieu dat in dit boek het aanknopingspunt vormde, worden niet vernomen. Over 'de' cultuur van het Nederlandse imperialisme in deze tijd lijkt daarom het laatste woord nog niet gezegd. Tegelijkertijd zou men soms wensen dat Legène haar aanpak op sommige punten verder had doorgevoerd. Van de uit Japan en Suriname meegebrachte voorwerpen wordt er slechts een beperkt aantal uitgelicht, ten dienste van het betoog. Dat is goed te verdedigen, te meer daar er over deze collecties al studies voorhanden zijn. Toch zou een diepgaander en omvattender analyse daarvan juist in dit boek de conclusies daarvan verdiept kunnen hebben. Die zouden aan zeggingskracht gewonnen kunnen hebben, wanneer de auteur, bijvoorbeeld in het vijfde hoofdstuk, daarbij ook contemporaine opvattingen over de materiële cultuur van de 'anderen' in de eigen samenleving, het 'volk', had betrokken en met de houding tegenover exotica had vergeleken. Dit neemt niet weg dat een heldere aanzet hier al is gegeven. Vooral in methodisch opzicht zal dit boek ongetwijfeld inspirerend blijken bij verder onderzoek naar de betekenis van andere culturen voor de Nederlandse samenleving.

John Helsloot

Montijn, Ileen. *Leven op stand 1890-1940.* Amsterdam: Thomas Rap, 1998; 256 p., ill.; ISBN 90 6005 539 x; f 35,-.

In *Leven op stand* wil Ileen Montijn het dagelijks leven van de gegoede stand beschrijven. Ze probeerde zich voor te stellen hoe het toeging in de huizen van de dominee, de arts, de notaris, de burgemeester, kortom hoe de Nederlandse bovenlaag woonde en leefde. Het werd een boek dat zoals Montijn zelf opmerkt iets van heimwee in zich draagt, heimwee naar het veilige gevoel dat bij deze verloren gegane wereld van de gegoede burgerij hoorde. In een prachtige anekdote waarmee ze haar boek begint maakt Montijn duidelijk wat zij daarmee bedoelt. Haar ouders hielden haar als jong kind voor dat mocht zij in een wildvreemd dorp verdwalen (!), zij het beste bij de dominee of de notaris kon aanbellen. Dominee of notaris zou dan wel zorgen dat ze weer naar huis werd gebracht. Dit was nu dat veilige gevoel, namelijk de wetenschap dat 'de gegoeden' waar ook, zelfs in een 'wildvreemd' dorp, zich conform hun stand zouden gedragen.

Om nu dit leven op stand te reconstrueren gebruikt Montijn heel verschillende bronnen: etiquetteboeken, romans van onder meer Marcellus Emants, Cissy van Marxveldt en Top Naeff, maar ook biografieën zoals die van A. Salomons en E.B. de Bruyn. Uit het eigen familiearchief putte ze onder meer brieven van haar oudtante en haar grootmoeder die de literatuurfragmenten en de etiquetteboeken verbinden met de alledaagse werkelijkheid.

In acht hoofdstukken over stand, huis, smaak, klok, omgang, tafel, pudeur en dienst kijken we mee met de dienstbode die de deur opendoet en het bezoek taxeert, met de vrouw des huizes die de inventaris van haar linnenkast inspecteert en de lijst aan de binnenkant van de kast in een geborduurde omslag wegbergt. We zien hoe de tafel gedekt wordt en horen hoe het dienstmeisje aankondigt dat de maaltijd gereed is. In 1920 heette dat 'Madame est servie', in 1930 'Mevrouw is gediend' en in 1940: 'Mevrouw, er is gediend'. Uiteindelijk werd het in 1950: 'Mevrouw er is opgedaan' terwijl er nu gevraagd wordt of men komt eten (169).

Het is alsof er een *pop-up*boek opengaat en zich in driedimensionale voorstellingen de wereld van de betere standen ontvouwt, compleet met, en dat is het knappe van Montijns boek, de geuren en de geluiden die daarbij hoorden en die we vergeten zijn, zoals het kraken van het korset dat nog tot na de Eerste Wereldoorlog gedragen werd, of de geur

het eerste van de twee kernhoofdstukken in het boek, met veel inlevingsvermogen en grote aandacht voor het detail een beeld gegeven van de belevenissen van de hoofdpersonen in hun verschillende standplaatsen. Deze zijn geordend rond een aantal thema's – zoals de zeereis en de reizen ter plekke, de huisvesting en de kleding – waarin telkens het zelfbeeld en het beeld van de ander oplichten, contouren krijgen en aangescherpt worden. Om deze dynamiek goed te kunnen begrijpen heeft de auteur het terecht nodig geacht om aan dit hoofdstuk drie inleidende hoofdstukken te laten voorafgaan. Deze behandelen respectievelijk de familie waaruit de hoofdpersonen voortkwamen, de omstandigheden in de plaatsen waar zij terecht kwamen en met name wat zij daarvan toentertijd konden weten en het culturele klimaat, gekenmerkt door een enthousiast nationalisme, in het Nederland dat zij achterlieten. In een meer terugblikkend vijfde hoofdstuk worden de categorieën die zij hanteerden geplaatst in het grotere kader van het denken van de Verlichting aangaande begrippen als despotisme, vrijheid en gelijkheid. Dit alles maakte deel uit van de, in de titel van het boek genoemde, 'bagage' waarmee zij vertrokken.

De bagage die zij mee terugnamen en in Nederland uitpakten wordt besproken in het zesde hoofdstuk, het andere kernhoofdstuk. Met de ervaringen en handelingen van de hoofdpersonen weer als verbindend element wordt hier de vraag gesteld naar de doorwerking en betekenis van het contact met andere culturen in de Nederlandse samenleving van vooral de eerste helft van de negentiende eeuw. Daarbij gaat Legêne in op de studie van vreemde talen, waaraan Jan Eliza van Breugel een kleine bijdrage leverde, de op- en inrichting van musea, waarvoor Jan Cock Blomhoff en Jacques van Breugel voorwerpen verzamelden, en de discussie over de afschaffing van de slavernij, waarin Gaspar van Breugel zijdelings een rol speelde. Beide laatste thema's komen fraai samen in de bespreking van de foutieve interpretatie van enkele door Gaspar uit Suriname meegebrachte voorwerpen, die van slaven afkomstig waren maar later omschreven werden als behorend tot de cultuur van de bosnegers. Haar gedetailleerde onderzoek stelde Legêne in staat de juiste relatie te leggen. Belangrijker was evenwel wat met de teruggekomen reizigers zelf gebeurde en hoe dat weer algemener doorwerkte in hun omgeving. De twijfels aan en

onzekerheden over hun gedrag overzee werden vergeten en teruggedrongen, en geleidelijk omgevormd tot niet of nauwelijks ter discussie staande vanzelfsprekendheden.

De conclusie die Legêne uit haar onderzoek trekt is tweeledig. De eerste is dat het uitzwerven van Nederlanders over de wereldzeeën zowel voortkwam uit de nationalistische geest van het vroege koninkrijk als in belangrijke mate de pijlers daarvan geschraagd heeft. De hoofdpersonen, van wie de belevenissen weliswaar uniek waren maar volgens de auteur model kunnen staan voor die van anderen, werden bevestigd in de juistheid en superioriteit van hun eigen opvattingen, met name ten aanzien van ondernemingszin en productiviteit. De niet-westerse wereld verschaftte hun als tegenbeeld en 'morele spiegel' de rechtvaardiging om die uit te dragen en aan anderen op te leggen. Hierbij legt de auteur opnieuw een interessant verband. Ze oppert dat de, in vergelijking met Engeland (1834) relatief late, afschaffing door Nederland (1863) van de slavernij in de West verklaard kan worden uit de invoering in de jaren dertig van het cultuurstelsel in de Oost. Het afdwingen van arbeid aan de ene kant van de wereld zou immer haaks staan op de afschaffing van deze dwang aan de andere kant.

De tweede conclusie, op het eerste gezicht daarmee in tegenspraak, luidt dat de niet-westerse wereld en het meestal agressieve optreden daar van Nederlanders tegelijkertijd vrijwel onbekend waren in de Nederlandse cultuur van de vroege negentiende eeuw. De herkomst van koloniale producten en rijkdom, die ook nog onder dwang verkregen waren, werd goeddeels verzwegen. Legêne illustreert dat vooral aan de hand van de geringe aandacht voor de slavernij in het publieke debat, voorzover al gevoerd, en met name aan de worsteling van Gaspar van Breugel met dit vraagstuk. Hij verzette zich tegen onmiddellijke afschaffing van de slavernij, maar verdrong zijn gevoel van onvrede door zich in te zetten voor de bekering en opvoeding van de slaven; daardoor zouden zij zich te zijner tijd kunnen gedragen als verantwoordelijke deelnemers aan de wereldeconomie. Van een tegenstelling met de eerste conclusie is echter geen sprake. In eerste instantie is alleen al het geringe aantal mensen dat toentertijd daadwerkelijk ervaring had met andere culturen een verklaring voor het zwijgen daarover. Essentieel is ech-

van de appelkelder, van de kamfer tussen de opgerolde kleden en het in kranten verpakte wollen goed, en van de lavendel in de linnenkast.

Deze kleine miniatuurtjes van alledaagsheid bezitten niet alleen een sterk evocatieve kracht, ze laten ook zien hoezeer 'de dingen' het leven op stand bepalen, het standonderscheid betekenis geven, zoals de klok in de hal – een Westminster, hallok of scheepjesklok –, het statige huis met namen als Beuk-en-Beek, Lommerlust, Veldheim, Bloemenheuvel, waar men niet 'in woont' maar 'op woont', en natuurlijk het meubilair met de onvermijdelijke canapé, de piano en de gordijnen, het statussymbool bij uitstek, waar niet op werd bekibbeld – de beste gordijnen hingen aan de straatkant. Alles leek in het teken te staan van onderscheid tussen de standen en daar hoorden ook houding, taalgebruik, omgangsvormen bij. Montijn geeft een aantal prachtige voorbeelden. Zo noemt ze de spraakles van rijke joodse kinderen, opdat ze vooral niet joods zouden praten: 'Zacharias en z'n zusje zagen samen een zwaantje' moest dan worden geoeffend. En ze duidt het verschil in het gebruik van de woorden 'blauw' en 'Chinees porselein', tussen 'zaak' en 'winkel' (32-34).

Ondanks het meeslepend karakter van het boek, ondanks de verbazing en de herkenning komen toch de vragen. Het is juist dit evocatieve, de kracht van het boek, dat de meeste vragen oproept en dat komt door de combinatie van bronnen die Montijn heeft gebruikt: brieven als feitelijkheden ('hoe het echt ging', aldus Montijn op p. 10) gecombineerd met fictie en etiquetteboeken.

Behendig vlecht Montijn literatuur, brieven, dagboekfragmenten en etiquetteboeken ineen, maar zonder vragen te stellen aan de bronnen, zonder een verdere analyse. Etiquetteboeken behoren tot een apart genre, het adviesboek. Ze zijn geschreven door auteurs met een heel verschillende achtergrond en met een heel verschillend oogmerk, van architect tot huishoudkundige tot econome en warenspecialiste. Hoezeer Montijn ook gelijk heeft om etiquetteboeken, die een fantastische bron zijn, te exploiteren en te exploreren, het is de vraag of dit soort boeken de alledaags werkelijkheid van de gegoede stand weergeeft. Etiquetteboeken geven slechts een ideaaltypische werkelijkheid weer, zoals het eigenlijk zou moeten zijn. Daarmee is het beeld dat zij oproepen ook tamelijk algemeen. Deze algemeenheid weerspiegelt zich in de tekst

van Montijn, want eigenlijk wordt niet echt duidelijk wie nu precies deel uitmaakt van de gegoede stand. Er moeten verschillen zijn geweest, regionale verschillen, verschillen tussen platteland en stad, verschil in kerkelijke gezindten. Deze algemeenheid van de aanduiding 'gegoede stand' mystificeert en suggereert dat de burgerij een monolithisch blok was. Ook de anekdote aan het begin van het boek wijst hierop, terwijl toch ook veel voorbeelden in het boek aangeven dat er bijvoorbeeld grote financiële verschillen waren en dat daar ook weer op gereageerd werd door 'verwende luitjes' in de verschillende etiquetteboeken. Ook in de etiquetteboeken was dus al sprake van verscheidenheid. Misschien kan beter gesproken worden van 'kringen', zoals recentelijk nog werd voorgesteld op een studiemiddag over burgerlijke cultuur in Groningen naar aanleiding van het verschijnen van het boek van R. Aerts en H. te Velde, *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998).

De keuze van Montijn om met de etiquetteboeken haar tekst op te bouwen in plaats van die boeken te analyseren, verklaart misschien ook de opvallende rol van de jaren twintig als een ijkpunt, een omslag die iedere keer weer opduikt in de verschillende hoofdstukken. Juist in die jaren verandert er nogal wat op huishoudelijk gebied en het gebied van de woninginrichting, en een nieuwe generatie etiquetteboekschrijvers treedt op als spreekbuis van deze nieuwe richting. Het is echter de vraag of men daadwerkelijk meeging in de voorstellen van de functionalisten. Hadden hun adviezen invloed op het wonen en het leven op stand of bleef men liever trouw aan tradities?

Ondanks het sterke evocatieve karakter is het boek van Ileen Montijn meer dan een fascinerende rondgang door de burgerlijke woon- en leefcultuur. Zo laat ze overtuigend zien hoe voorwerpen zich verbinden met waarden en normen en een identiteit verlenen. *Leven op stand* is een mooie aanvulling op eerder onderzoek naar burgerlijke cultuur; zie hiervoor onder meer de aangehaalde bundel van R. Aerts en H. te Velde, juist door de aandacht voor de relatie tussen het materiële en het immateriële, tussen de dingen en de mensen. *Margrith Wilke*, Rijksuniversiteit Groningen

Mostert, Marco. *Oraliteit*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998; 103 p., ill.; ISBN 90 5356 287 7; f 19,50.

In het laatste hoofdstuk, 'Oude en nieuwe onderzoeksvragen', geeft Marco Mostert zelf een bondige samenvatting van zijn boek: 'Hier hebben we geprobeerd om een schets te geven van de geschiedenis van de oraliteit binnen de westerse samenleving, waarbij we ons hebben geconcentreerd op de Middeleeuwen, de periode waarin de toenemende rol van het schrift die van de oraliteit begon te veranderen' (p. 100). In *Oraliteit* staan de Middeleeuwen inderdaad tamelijk prominent centraal, en wordt de lezer meegenomen van de vroege kersteningen met behulp van tolken en afbeeldingen tot aan de Reformatie, waar het drukwerk als katalisator van de Hervorming een rol van betekenis in heeft gespeeld. In de tussenliggende hoofdstukken besteedt Mostert op deskundige wijze aandacht aan de mondelinge en (vooral) schriftelijke overlevering onder de standen geestelijkheid, adel, boerenstand en stedelingen. Af en toe blikt Mostert terug op de klassieke oudheid of vooruit naar het moderne (computer)tijdperk. En hij wijdt een buitengewoon boeiende beschouwing aan het verschil in historische besef tussen ongeletterde en geleterde volkeren. De keuze voor de Middeleeuwen is, afgezien van het argument dat de auteur in deze periode gespecialiseerd is, zeker niet slecht, omdat dit bij uitstek het tijdvak is waarin oraliteit en schriftelijkheid in West-Europa voor het eerst een concurrentiestrijd met elkaar aangaan. Het boek van Mostert valt dan ook zeker in de aandacht van de mediëvisten aan te bevelen.

De titel *Oraliteit* belooft echter meer dan waargemaakt kan worden. Van een boek dat *Oraliteit* heet verwacht men dat het goeddeels over mondelinge overlevering gaat. Maar dat is niet zo. Het boek gaat voor een niet onaanzienlijk deel over het tegenovergestelde, namelijk 'alfabetisering' en 'verschriftelijking', en dit niet door de eeuwen heen, maar – zoals gezegd – vooral toegespitst op de Middeleeuwen. Dit boek had derhalve beter niet *Oraliteit* kunnen heten, maar had bij voorkeur als titel (of tenminste als ondertitel) moeten hebben: *Beschouwingen over verschriftelijking en oraliteit, in het bijzonder in de Middeleeuwen*.

In de inleiding verontschuldigt Mostert zich

ook voor de beperkingen die hij zich heeft moet opleggen. Natuurlijk is het onderwerp erg breed en kan niet alles behandeld worden. Maar het toch een beetje teleurstellend om in een boek met de titel *Oraliteit* in de inleiding te moeten lezen: 'Een ander boekje zou geschreven kunnen worden over het brede scala van niet-schriftelijke communicatievormen in de twintigste eeuw' (9). Een boek dat pretendeert 'om een aantal belangrijke onderzoeksresultaten van de studie naar de oraliteit samen te vatten' (9) kan toch niet om de twintigste eeuw heen? Dit is nota bene de enige eeuw waarin mondelinge communicatie uitvoerig is geregistreerd en geanalyseerd.

Uit de Middeleeuwen is nog geen hoorbare zucht overgeleverd, laat staan één mondelinge volzin. We weten niet eens of middeleeuwers in het dagelijkse taalgebruik wel eens 'uh' zeiden, of iets anders om de stilte tussen twee woordenreeksen op te vullen. En over het laten vallen van (bijvoorbeeld betekenisvolle) stiltes in het gewone spraakgebruik weten we ook al hoegenaamd niets. Over gesprekken of het daadwerkelijke vertellen van sprookjes, sagen, moppen, legenden, roddels en persoonlijke vertellingen in het dagelijks leven zijn we wat de Middeleeuwen betreft schraal geïnformeerd. Voor onderzoek naar oraliteit in de Middeleeuwen zijn we altijd aangewezen op *circumstantial evidence*: al wat we over mondelinge overlevering te weten kunnen komen, stamt uit de schriftelijke overlevering. Mostert is zich hier zeer wel van bewust, want op p. 41 zegt hij: 'Een groot probleem dat zich bij de bestudering van middeleeuwse overleveringen voordoet, is dat we van hun inhoud alleen in geschreven vorm kennis kunnen nemen.' Dat is meer dan een probleem, dat is bijna een paradox. Dit wordt onder meer duidelijk als Mostert de middeleeuwse preek behandelt (33). Veel preekmateriaal dat uit de Middeleeuwen is overgeleverd, is in beknopt Latijn. Zoals het daar opgetekend stond, was het in de praktijk volkomen onbruikbaar: het had namelijk geen enkele zin om dat Latijn aan het toehorende lekenvolk voor te lezen, want men kon daar geen woord van verstaan. De Latijnse plot moest door de prediker in gewone mensentaal worden vertaald en (meeslepend worden) verteld. Maar hoe dat precies in het dagelijkse leven gegaan is, daar weten we wat betreft de Middeleeuwen niets met zekerheid over. Het twintigste-eeuwse *performance*-onderzoek – om

maar eens iets te noemen – is voor de middeleeuwen niet herhaalbaar, domweg omdat de *performance* voor eeuwig en altijd verdwenen is.

De literatuurlijst van Mostert (102-103) is beknopt en bevat vooral mediëvistische studies. Dat in een boek over oraliteit belangrijke historische studies als *Von Mund zu Obr* van Rudolf Schenda (Göttingen 1993) en *Let your words be few* van Richard Bauman (Cambridge 1983) ontbreken, geeft een indicatie over de inperking van het onderwerp. De conclusie moet derhalve luiden, dat het boek *Oraliteit* vooral van belang is voor mediëvisten. Volkskundigen komen wat betreft de verschriftelijking nog wel aan hun trekken, maar het boek gaat te weinig over oraliteit, terwijl de behandelde Middeleeuwen vanuit volkskundig perspectief niet de meest ideale periode vormen om uitspraken te doen over concrete uitingen van oraliteit. Over de rijke mondelinge overlevering van de moderne tijd bevat het boek te weinig, en vooral disparate informatie.

Theo Meder

Wagenberg-ter Hoeven, Anke A., *Het Driekoningenfeest. De uitbeelding van een populair thema in de beeldende kunst van de zeventiende eeuw*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1997; xii + 241 p., 104 ill.; ISBN 90 7038 955 x; f 49,50.

Het boek hinkt op twee doelstellingen: enerzijds het samenstellen en beschrijven van een catalogus zoals kunsthistorici die plegen aan te leggen en anderzijds een oefening in historische volkskunde of antropologie. Het laatste element is niet zo geslaagd als het eerste.

Het Driekoningenfeest kan als schoolvoorbeeld gebruikt worden om te demonstreren hoe een studie volgens de regels van de kunst kan afgesloten worden en hoe een geïntendeerde lezer met veronderstelde geheugenproblemen of een gebrek aan synthesevermogen tegemoetgekomen kan worden. Er wordt onophoudelijk aangekondigd wat zal volgen en in herinnering gebracht wat voorafging: af en toe bijna in wanverhouding met wat er dan nog als informatieve tekst tussenin staat. De waarde van het werk schuilt in het samenbrengen van in de vroegmoderne Nederlanden gedrukte afbeeldingen en van schilderijen die (elementen uit) driekoningenvieringen afbeelden: het relatief lange vierde hoofdstuk (79-165). Bovendien wordt een belangrijk

kunsthistorisch strijdpunt in de verf gezet: dat uitbeeldingen van het driekoningenfeest op zeventiende-eeuwse schilderijen constructies zijn en geen fotografische weergave (voorzover foto's zelf geen constructies zouden zijn natuurlijk). Het zijn 'genreschilderijen' die, zoals Eddy de Jongh voorhoudt, kunnen benaderd worden als taferelen die de schijn kunnen wekken uit het dagelijks leven te zijn gegrepen, maar die in werkelijkheid in het atelier zijn gecomponeerd.

Het boek kan best omschreven worden als een oefening in *image matching*: een 'fragmentarisch beeld' van driekoningenvieringen dat uit volkskundige literatuur kon worden gedistilleerd, wordt geconfronteerd met (zoals net gemeld: geconstrueerde) beelden uit de zeventiende eeuw. Een overzichtsthematische beeld van de ontwikkeling van het beeldthema wordt dan nog eens in een 'tijdsbeeld' geplaatst (167). Abstract bekeken kunnen oudere stromingen in de volkskunde omschreven worden als pogingen om canonieke en zelfs moraliserende beelden te creëren: stilleven. Recentere studies pogen die volkskundige beelden te duiden als genres, die refereren aan repertoires en moralistische bedoelingen van volkskundigen, van hun publiek én/of van de bestudeerde actoren zelf. Het idee van *matching* vindt men ook terug in de opmerking 'dat het niet eenvoudig is om een balans te bewerkstelligen omdat van de ene soort bron (de schilderijen) meer gegevens bekend zijn dan van de andere (teksten, objecten)' (177). Een interessante conclusie die de studie van Van Wagenberg-ter Hoeven wel heeft opgeleverd is dat de volkskundige auteurs zelf combinaties van elementen uit schilderijen en teksten gemaakt hebben, zodat de schotten tussen de 'beelden' niet waterdicht blijken. Hier blijkt duidelijk het verschil tussen zeventiende-eeuwse teksten en producten van volkskundigen uit de negentiende en twintigste eeuw (171-172) en komen we bij het punt waarin de studie naar mijn smaak tekortschiet: te weinig 'nieuwe' zeventiende-eeuwse teksten en te veel bekende volkskundige literatuur waarin cultuurhistorici en volkskundigen weinig nieuws zullen ontdekken. Met andere woorden: te weinig origineel historisch onderzoek in het algemeen en historisch-antropologisch onderzoek in het bijzonder.

De auteur laat allerlei kansen liggen om effectief enige duidende opmerkingen te maken die als vernieuwende historisch-antropologische bijdrage

zouden kunnen beschouwd worden tot de studie van het driekoningenfeest. Van een onderdeel met de veelbelovende titel 'liefdadigheid, geschenken-uitwisseling en sociabiliteit' (63-65) mag toch veel meer verwacht worden dan alleen maar het samenbrengen van bij elkaar gesprokkelde elementjes uit oude volkskundige studies. Referenties aan de overvloedige (theoretische) literatuur over geschenkenuitwisseling ontbreken jammer genoeg: een gemiste kans.

Wat de thematische inkleuring betreft kan ik er alle begrip voor opbrengen dat de auteur geen gebruik meer heeft kunnen maken van de studie van Anne-Marie Le Bourg-Oulé, die één jaar eerder verscheen.¹ Uiteraard kon ze het artikel van Willy Braekman over koningsbrieven (gedrukte bladen papier met omschrijvingen en afbeeldingen van een samenhangende reeks rollen in vorstenhoven, die na het verknippen kunnen gebruikt worden voor een rolverdeling door middel van loting) en driekoningenavond dat begin 1997 verscheen niet meer consulteren, maar dat geldt niet voor een publicatie uit 1990.² Soms is het onduidelijk of bepaalde gravures gewoon niet gevonden werden of omwille van onduidelijke criteria buiten het boek werden gehouden. Als voorbeeld kan hierbij gewezen worden op een gravure uit 1689, *L'Epiphane du Nouveau Antichrist* van de Nederlandse kunstenaar Romeyn de Hooghe (1645-1708).³

Vooraf oudere volkskundige literatuur uit Noord en Zuid werd als bron gebruikt. Deze Groot-nederlandse invalshoek is vanuit heuristisch oogpunt wel begrijpelijk omdat de empirische basis van 'volkskundige' gegevens over het driekoningenfeest bij een beperking tot het Noorden nog magerder zou zijn. De beslissing om kunstwerken uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tijdens en na de Tachtigjarige Oorlog in één pot nat te laten versmelten, zou aanleiding moeten zijn voor een verdere problematisering. Ook het door elkaar gebruiken van de adjectieven 'Zuid-Nederlandse' en 'Vlaamse' moet (steeds meer) geproblematiseerd worden in volkskundige studies, zeker als daar bijvoorbeeld een koningsbrief uit Arras (37) en een in het Frans gestelde koningsbrief met imprint uit Parijs van Abraham van den Bosse (1602-1676), 'die van Vlaamse afkomst is' (35), bij gerekend worden.

De auteur meent te kunnen suggereren dat de verschillen in de weergave van het feest door Noord-

en Zuid-Nederlandse kunstenaars gering waren dat elementen uit de feestpraktijk in het Noorden en het Zuiden eveneens weinig verschilden. Er wordt nauwelijks aandacht besteed aan het feit dat de Opstand en de situatie na 1648 betekenden dat het Zuiden de Spaanse koning en vooral het Noorden van zijn plaatsvervanger te Brussel centrale actoren waren en in het Noorden niet (tenzij als antagnisten). Is het niet plausibel te veronderstellen dat dit effecten sorteerde op de verschillende betekenissen van een rond het concept 'koning' draaiend feest? Dit is vooral belangrijk in een reflectie over de rol van het hof in de zeventiende-eeuwse maatschappij.

De vraag moet gesteld worden of het feest gevierd werd aan het hof. Het antwoord is volmondig ja, zoals (elders beschikbare) zeventiende-eeuwse voorbeelden over Maria de' Medici, Infante Isabella of Lodewijk xiv treffend illustreren. Fascinerend is het door Van Wagenberg-ter Hoeven vermeld feit dat de twaalfjarige prins Willem III van Oranje (1650-1702) in 1662 al even tot (bonen)koning werd verkozen in de Republiek zelf (62). Het lijkt me heel goed haalbaar om een onderzoek uit te voeren naar het vieren van het feest in meer elitaire kringen en a fortiori aan het hof, bijvoorbeeld via correspondentie en dagboeken, met name de teksten geschreven in de eerste weken van januari. Jordaens en zijn collega's bewogen zich immers in elitaire kringen die rechtstreeks of onrechtstreeks verbonden waren aan het hof. De (beoordeelde) schilderijen werden wellicht niet aan arme

1

Anne-Marie Le Bourg-Oulé, *Roi d'un jour. Les métamorphoses d'un rêve dans le théâtre européen* (Parijs 1996).

2

Willy Braekman, 'Driekoningenavond: koningsbrieven, liederen en gedichten', *Volkskunde* 98 (1997) 1-40 en de referentie in noot 1 aldaar: Willy Braekman, *Hier heb ik weer wat nieuws in d'hand. Marktlieiders, rolzangers en volkse poëzie van weleer* (Gent 1990) 465-478.

3

Zie Willem Langeveld, *Politiek per prent. Een inleiding tot de politieke beeldcommunicatie* (Amsterdam 1989) 47 (afbeelding 29) en vergelijk dit met noot 14 op p. 70-71 in het besproken boek.

drommels verkocht. Dat het woord 'populair' in de titel van het boek dan op een specifieke manier ingekleurd wordt, is geen bezwaar. Over de inbreng van de elite in de zestiende en zeventiende eeuw bij de cultivering van elementen die later in de volkskundige canon gevat werden is het laatste woord nog niet gezegd: integendeel.

Bijzonder belangrijk, beter: fascinerend, is het feit dat ook de vrouwelijke zijde van de hofhouding in beeld gebracht wordt in vele koningsbrieven. Uit recent internationaal onderzoek blijkt dat vrouwen en hun netwerken een zeer belangrijke rol konden spelen in het vroegmoderne hof. De koper van een koningsbrief met twee genderspecifieke stroken kon daarvan ook een idee krijgen door de rits-opstelling te overschouwen. Voor elke functie, op elk hiërarchisch niveau, blijkt zowel een mannelijke als vrouwelijke versie te bestaan. Dit wordt telkens met een dubbele titel of twee afbeeldingen aangeduid. Door de afbeelding verticaal te lezen, valt de hiërarchische indeling van respectievelijk mannelijke en vrouwelijke kolommen (werelden) op en door het hele blad te bekijken merkt men hoe de gescheiden groepen elkaar aanvullen en hoe allerhande dwarsverbindingen bestaan. Via de koningsbrieven konden ook andere bevolkingsgroepen op de hoogte gebracht worden van hoe het er aan het hof aan toeging en welke rollen er waren.

In de Zuidelijke Nederlanden impliceert dit in de eerste plaats aandacht voor wat er aan het hof van de landvoogden gebeurde. Als voorbeeld kan gewezen worden op de koningsbrief uit 1635 van Abraham van den Bosse, waarvan de tekst beschreven wordt op p. 35-37 en integraal weergegeven wordt op p. 183-184. De auteur geeft niet alleen de Franse vertaling weer maar parafraseert ook het uitzonderlijke onderschrift, waarin uitgelegd wordt dat een nieuwe uitvinding wordt aangeboden aan de bonenkoning om de problemen te vermijden die met het toewijzen van functies aan het hof gepaard gaan, '*au choix qu'il doit faire de ses officiers*' (35). Het kan interessant zijn dit te relateren aan wat er begin januari 1635 te Brussel gebeurde. Op 1 december 1633 was landvoogdes Isabella overleden. Na een interim door d'Aytona kwam de broer van de Spaanse koning, don Fernando, pas op 4 november 1634 te Brussel aan om er de functie van gouverneur-generaal van de Spaanse Nederlanden en Franche-Comté op te nemen. Uit de

dagboeken van Philippe Chifflet blijkt dat de daaropvolgende weken, tot midden januari 1635, bij de hovelingen te Brussel grote onzekerheid en spanningen heersten over wie er (opnieuw) zou benoemd worden.

Vele netwerken convergeerden aan het hof en vele mensen van de maatschappelijke elite waren op de hoogte van het feit dat bij het overlijden of vervangen van een landvoogd de hofhouding kon herschikt worden. Het is met andere woorden niet zeker welke supplementaire betekenissen konden gegeven worden aan de koningsbrieven en de afbeeldingen van het feest van de koning. Er bestaan ook voor de Zuidelijke Nederlanden sporen van het vieren van het feest door de mensen die het equivalent van de functies van het rollenspel in het gewone leven vervulden. Zo merkt de auteur op dat voor het midden van de zeventiende eeuw voor het Zuiden slechts één naam naar voren komt in verband met de productie van koningsbrieven, die van de Antwerpse houtsnijder Jan Jegher die 'van 1625 tot 1643 bij uitgeverij Plantijn in Antwerpen werkte' (37). Hij werkte er meer bepaald bij Balthasar I (zoon van Jan) en Balthasar II Moretus. De schoonzoon van Plantijn, Jan Moretus, noemde zijn zonen naar de Drie Koningen. Ten huize Moretus werden de Drie Koningen en hun feest gecultiveerd, wat onder meer resulteerde in bewaarde toneelstukjes en allerlei symbolen. Kortom, verder onderzoek aangaande dit feest in de elkaar overlappende netwerken van schilders, drukkers en elite families is zeker mogelijk. Alleen al door verder archiefonderzoek in de correspondentie en archieven van het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen moet het volgens mij mogelijk zijn nieuwe elementen over de viering van het driekoningenfeest in de zeventiende eeuw boven water te halen.

De besproken studie is een aardige voorzet en heeft scherp duidelijk gemaakt dat de tijd nog niet angebroken is om het onderwerp af te sluiten en zo handig en professioneel in te pakken als de auteur gedaan heeft. Laat ons hopen dat dit boek niet het laatste woord van de auteur over deze fascinerende materie is en dat ze nu ook de archieven verkent.

Marc Jacobs